

درآمدی بر هنر و معماری مسجد قیروان با تأکید بر خاستگاه معماری مناره

حسن فضل^۱

^۱ دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، مدرس مدعو مؤسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران

چکیده

پس از فتح کشور تونس توسط مسلمانان در سال ۵۰ هجری قمری، ساخت شهر قیروان و مسجد جامع آن توسط عقبه بن نافع سردار تازیان آغاز شد. بنای این مسجد مدت ۵ سال طول کشید و به سال ۵۵ هجری قمری افتتاح شد. نام مسجد جامع قیروان به پاس فتوح این فرمانده بزرگ، مسجد سیدی عقبه یا جامع عقبه بن نافع نامیده شد. این بنای مستطیل شکل دارای صحن، شبستان، چند گنبد و یک مناره مرتفع و منحصر به فرد می باشد. نویسنده در پژوهش پیش رو بر آن است که به شکل توصیفی - تحلیلی به معماری این مسجد فاخر و بویژه مأذنه آن پرداخته و به خاستگاه هنر و معماری آن اشاره کند. شواهد بیانگر تأثیر این مناره ها از کلیساهای رومی دمشق است. برخی از نویسندگان ساخت این مناره را متأثر از فانوس دریایی اسکندریه و تعدادی از پژوهشگران، الگوبرداری از چراغ دریایی رومی واقع در سلکته (سولکتوم قدیم) که در ساحل کشور تونس قرار داشته، می دانند. با دقت و بررسی، تأثیر معماری مسجد و مأذنه از بناهای رومی در دمشق روشن می گردد.

واژه های کلیدی: تونس، قیروان، معماری مسجد جامع قیروان، معماری مناره مسجد قیروان

مقدمه

مسجد جامع عقبه بن نافع که یکی از مساجد بسیار کهن جهان اسلام می‌باشد در کشور تونس و در شهر قیروان قرار دارد. این بنا به دستور سردار فاتح تازی، عقبه بن نافع در سال ۵۰ هجری قمری شروع به ساخت و در سال ۵۵ هجری قمری افتتاح شد. مسجد جامع در فاصله سال‌های مختلف به دستور زمامداران گوناگون بازپیرایی شده است. نویسندگان در این پژوهش بر آن بوده که به شکل توصیفی - تحلیلی به معماری این مسجد و بویژه مناره آن پرداخته و اختلاف معماری این مسجد با سایر مناره‌های جهان اسلام نشان داده به سبب این تفاوت اشاره کند و تا حدودی در پی آن بوده که تأثیر این بنا را در بناهای ادوار تاریخی بعد نشان دهد.

نویسندگان مختلف در کتاب‌ها و مقالات تاریخی، جغرافی، هنر و معماری، به ویژگی‌های این مسجد پرداخته‌اند. از جمله افرادی که صرفاً به مسجد و مناره آن توجه داشته‌اند می‌توان به خانم دکتر «نجوی عثمان» صاحب کتاب مساجد القیروان، «منصور رجب» در مقاله رحلتی الی تونس یوم القیروان و «الکبتن کرسویل»، در مقاله تاریخ المأذن و المأذنه القیروان، اشاره کرد. این نویسندگان در نگاشته‌های خود به هنر و معماری مسجد قیروان و مناره آن پرداخته‌اند. نویسندگان دیگری هم در کنار نوشته‌های خود از این بنا یاد کرده‌اند. وجه تمایز این مقاله با سایر نوشته‌ها، بررسی دیدگاه‌های مختلف درباره این اثر هنری و ارائه نتیجه است.

۱. تونس

کشور «تونس» در شمال قاره آفریقا قرار دارد^۱ که از شمال و شرق به دریای مدیترانه (بحر متوسط)، از جنوب و جنوب شرقی به کشور لیبی و از غرب و جنوب غربی به کشور الجزایر محدود می‌شود. تونس پیش از اسلام نام روستای کوچکی بوده که در آن محل قرار داشته و به آن «تینس» یا «تونس» و بعضاً «ترشیش» می‌گفتند. ترشیش در زمان فنیقی‌ها که در این منطقه هم وجود داشته‌اند، به معنی بندر است. این کلمه در شام به صورت «طرسوس» و در «اندلس» به شکل «طرطوشه» تغییر شکل یافته است (مونس، ۱۳۹۰، ج ۱: ۹۸). نیز گفته شده که پس از فتح مسلمانان و ساختن بناها و باغ‌ها توسط ایشان، تونس نام گرفته که نامی بربری و به معنای برزخ می‌باشد. پایتخت کشور، شهر تونس است که تقریباً در شمال کشور قرار دارد. نام رسمی کشور، جمهوری تونس و حکومت، دموکراسی است. آمار جمعیت ۹/۷۰۵/۱۰۲ نفر است. شهر تونس ۶۹۷/۰۱۷ نفر و شهر «قیروان» ۱۰۴/۹۰۰ نفر جمعیت دارد. زبان کشور عربی است اما زبان فرانسوی نیز رایج است. ۹۹/۴٪ مسلمان و ۰/۶٪

۱. Tunisia.

۲. Tarsis.

۳. Kairouan

مسیحی هستند. عده اندکی هم آیین یهودی دارند. ۹۸/۲٪ عرب و ۱/۸٪ بربر می‌باشند. مساحت کشور ۱۶۳/۶۱۰ کیلومتر مربع است (امیرشاهی، ۱۳۷۳: ۲۱-۲۳). بیشتر جمعیت مسلمانان را سنی‌های مالکی تشکیل می‌دهند. به سبب حضور چندساله ترکان عثمانی در این کشور، برخی از مردم پیرو مذهب حنفی هستند. به‌رغم تبلیغات گسترده مسیحیت واتیکان، اسلام به عنوان دین غالب پایدار مانده است. حضور و تسلط یک‌صدساله فرانسوی‌ها در این کشور، تأثیرات خاص فرهنگی بوجود آورده که در پایتخت مشهود است. همچنین حضور سالانه بیش از دو میلیون گردشگر اروپایی و مسافرت‌های خارجی مردم تونس، در رشد مظاهر فرهنگ غرب در این کشور مؤثر بوده است (امیرشاهی، ۱۳۷۳: ۲۱-۲۳).

۲. قیروان

در سال ۵۰ ه.ق/۶۷۰ م در زمان خلافت معاویه بن ابی‌سفیان، «عقبه بن نافع» در شمال آفریقا سرگرم فتوح بود و این ناحیه نیز از گزند تازیان مصون نماند. آنها پس از فتح این منطقه، ساخت شهر قیروان را آغاز کردند (عثمان، ۲۰۰۰م: ۶۳). سبب ساختن شهر، نیاز به یک پایتخت و شهری اسلامی بود (مونس، ۱۳۹۰، ج ۱: ۷۶). تحکیم موقعیت نظامی و الزام داشتن مکانی برای لشکریان عرب و آمادگی بیشتر آنها برای ادامه و گسترش روند فتوح و جهاد مستمر با دشمنان و همچنین نیاز به مراکز بهداشتی و اقتصادی و اسکان همراهان و خانواده لشکر، تأسیس یک شهر را ملزم می‌نمود (العمید، ۱۹۷۷م: ۳۴۱).

قیروان به فتح قاف معرب کاروان فارسی است. اصل و ریشه آن «قروان» است (ببرم، شوال ۱۳۱۴ق: ۳۴۱) و به قافله و سپاهی اطلاق می‌شود که در جایی نزول کرده و ساکن شود و شهری در آنجا بنا گردد (طراد القیروانی، محرم و صفر ۱۳۶۱: ۱۹؛ العمید، ۱۹۷۷م: ۳۴۶). لفظ قیروان به فتح راء معنی سپاه و لشکر می‌دهد. این واژه در زمان عرب جاهلی در اشعار «امرؤ القیس» آمده است (یاقوت حموی، ج ۴، بی تا: ۴۲۰):

و غاره ذات قیروان   كأن أسرابها الرّعال

و قیروان چنان مورد حمله قرار گرفت که گویا گله‌هایش مار زنگی هستند.

همچنین به مکان فرود آمدن و استقرار لشکر و کاروان و نیز محل تجمع مردم برای جنگ اطلاق می‌شود (منصور رجب، ذی-القعده ۱۳۸۳ق: ۵۴).

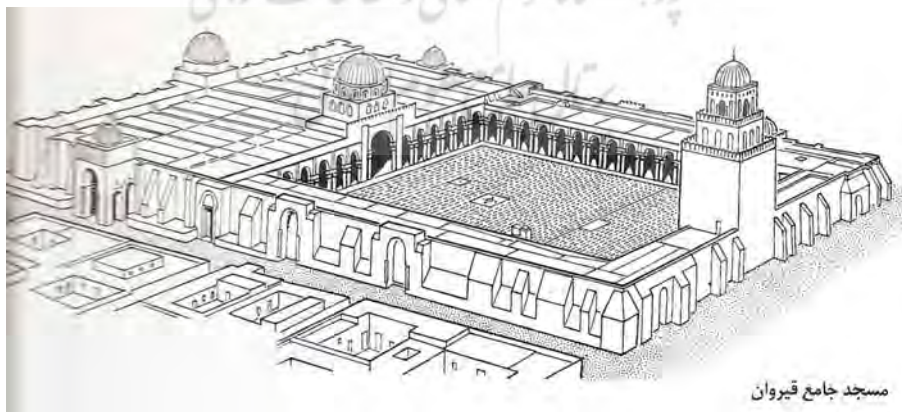
بنای شهر پنج سال به طول انجامید. قیروان نخستین پایتخت فرمانروایان مسلمان در این سرزمین بود.

۳. مسجد جامع قیروان (سیدی عقبه)

نخستین گام اساسی در ایجاد شهر، ساختن مسجد جامع بود و این، خود، نشانه ورود تمامی ناحیه به «دارالاسلام» بود (مونس، ۱۳۹۰، ج ۱: ۷۶). نیز به مثابه مساجد دیگر همچون کوفه بصره و فسطاط، مکانی به عنوان پناهگاه برای مؤمنان جنگجو لازم بود (کونل، ۱۳۶۸: ۱۴). همزمان با ساخت شهر قیروان، ساخت بنای مسجد جامع به سال ۵۰ ه.ق/۶۷۰ م به دستور عقبه بن نافع آغاز شد. مسجد جامع در سال ۵۵ ه.ق/۶۷۵ م افتتاح شد (عثمان، ۲۰۰۰ م: ۶۳؛ گوستاولوبون، ۱۳۵۸: ۳۱۸-۳۱۹). این مسجد به نامهای «جامع عقبه بن نافع»، «الجامع الاعظم» و «مسجد سیدی عقبه» شهره است. (تصاویر شماره ۱ و ۲) بنای فوق در قلب شهر قیروان قرار داشته و تا سال ۱۹۹۳ میلادی بزرگترین مسجد قیروان به شمار می‌رفته است. مساجد مهم و کهن دیگر شهر قیروان، «جامع زیتونه» و «جامع البای» (الجامع الحنفی) هستند. علاوه بر این مساجد، چند مسجد جامع دیگر نیز در این شهر ساخته شده است (عثمان، ۲۰۰۰ م: ۶۳).

تصویر شماره ۱، مسجد جامع قیروان، منبع: اینترنت

مسجد جامع قیروان

تصویر شماره ۲، نمای مسجد قیروان، منبع: نخستین بناهای اسلامی

۴. Great Mosque of Kairouan

تصویر شماره ۵، صحن سنگی مسجد قیروان، منبع: اینترنت

مسجد دارای ۵ گنبد رگه‌دار (تصویر شماره ۶) و ۱۱ دروازه ورودی و یک مناره یا مأذنه مرتفع و منحصر به فرد می‌باشد. بر فراز دروازه شرقی که «الله رجانا» نام دارد، گنبدی قرار گرفته است. دروازه غربی «باب السلطان» نیز گنبددار است. رواق مسجد دارای ۱۷ ایوان است که بوسیله ستون‌های کوتاه که بر فراز آنها قوس یا طاق وجود دارد، از یکدیگر جدا می‌شوند. مسجد محرابی زیبا با تزئینات حاشیه‌ای سبز رنگ دارد و با کاشی‌هایی که از بغداد آورده بودند، پوشانده شده بود (کونل، ۱۳۶۸: ۴۰). این محراب زیبا، مزین به شاخه‌ها و خوشه‌های انگور بوده و الگویی برای سایر مناطق عربی بوده است؛ هرچند تزئینات این محراب متأثر از معماری محراب مسجد جامع اموی انجام شده است. طرفین محراب، دو ستون با تاج‌هایی به سبک بیزانسی قرار دارند (الحسنی، رجب ۱۳۴۵ق: ۴۴). (تصویر شماره ۷)

تصویر شماره ۶، نمای گنبدهای رگه‌دار مسجد قیروان، منبع: اینترنت

تصویر شماره ۷، محراب مسجد قیروان، منبع: اینترنت

در کنار محراب، منبر چوبی منبت کاری ارزشمندی وجود دارد. این منبر، قدیمی ترین منبر موجود در جهان اسلام است که مربوط به سده های سوم و چهارم هجری یا نهم و دهم میلادی است (پاپادوپولو، تابستان و پائیز ۱۳۷۶: ۴۹۵؛ منصور رجب، ذی القعدة ۱۳۸۳ق: ۵۴). منبر دارای دو طرف مثلثی شکل چوبی و پله های باریک در بین آنها، نرده و یک مدخل که بعدها نوعی طاق هلالی شکل بر روی آن زده شده است (کونل، ۱۳۶۸: ۲۶). (تصویر شماره ۸) جنس این منبر از چوب ساج بوده و از هند آورده شده و ویژگی آن این است که با گذشت زمان پوسیده نمی شود. ظاهراً درهای مسجدهم از این جنس است (هیلن براند، تابستان و پائیز ۱۳۷۶: ۴۵۷؛ منصور رجب، ذی القعدة ۱۳۸۳ق: ۵۴). (تصویر شماره ۹) این منبر نفیس دارای نقوش طوماری برگ نخل است که متأثر از هنر دوره ساسانی است (دیماند، ۱۳۶۵: ۱۱۳؛ زمانی، فروردین ۱۳۵۲: ۲۱). «عثمان کعاک» تونسی تزئینات منبر از جمله نقوش بیضی، لوزی و مستطیل های تقسیم شده بر چند مثلث را تحت تأثیر هنر ایرانی دانسته است (کعاک، ۱۳۵۳: ۳۹). «ارنست کونل» در کتاب خود درباره خاستگاه منبر می نویسد: با وجود آنکه این منبر در سده نهم میلادی، به دوره عباسیان، از بغداد به قیروان هدیه گردید ولی از کنده کاری های روی آن هنوز بخوبی می توان تأثیر دوره امویان را بازشناخت. بعضی قطعات نباتی آن، انسان را به یاد قصر اموی «المشتی» [در اردن کنونی] می اندازد. شاید دست هنرمندانی از شمال بین النهرین در خلق این آثار هنری در کار بوده زیرا در دیاربکر ستون هایی بدست آمده که مربوط به دوران قبل از تسلط اسلام است و طرح های روی آن، مشابهت آن را با این گونه طرح ها نشان می دهد (کونل، ۱۳۶۸: ۲۶).

تصویر شماره ۸، منبر مسجد قیروان، منبع: اینترنت

تصویر شماره ۹، یکی از سردرهای ورودی مسجد قیروان، منبع: اینترنت

طبق معمول مساجد، بر فراز شبستان اصلی و محراب، گنبد اصلی بنا شده است. پایه‌های گنبد اصلی مسجد، چند ضلعی و قطر آن بالغ بر ۵ متر و ۸۰ سانتی‌متر است. «هوک» بر این باور است که احتمالاً گنبد روی محراب پیش از برپایی گنبد جدید در سال ۸۶۲ چوبی بوده است (هوک و مارتن، ۱۳۷۵: ۳۷). شبستان مسجد ستون‌دار است که دارای قوس‌هایی از سنگ‌های کامل ساخته شده است (همان: ۴۵). (تصویر شماره ۱۰) مسجد دارای دو مقصوره به نام‌های «سلطان» و «نسا» می‌باشد. بنا به عقیده ارنست کونل بهترین نوع مقصوره‌ای که برای یک حاکم ساخته شده و تا به امروز باقیمانده است متعلق به مسجد قیروان می‌باشد. این مقصوره در سال ۱۰۴۰ میلادی به این مسجد هدیه گردید که تأثیر هنر عباسیان به موازات فاطمیان در آن هویدا است. (کونل، ۱۳۶۸: ۶۶). (تصویر شماره ۱۱) بر روی دیواره مقصوره به خط کوفی مطالبی از جمله دستور سازنده بنا، «معزالدین بن بادیس بن منصور» نگاشته شده است (بیرم، شوال ۱۳۱۴ ق: ۳۴۳). سقف بنا به جز گنبدها، چوبی است (عثمان، ۲۰۰۰ م: ۷۰).

تصویر شماره ۱۰، شبستان ستون‌دار مسجد قیروان، منبع: اینترنت

تصویر شماره ۱۱، نمای مقصوره در مسجد قیروان، منبع: اینترنت

۲.۳. الگوی معماری مسجد قیروان

«جرجی زیدان» بر این باور است که مسجد جامع قیروان، قدیمی‌ترین محل عبادت مسلمانان در غرب جهان اسلام است. اسلوب و شکل مسجد قیروان اسلوبی آفریقایی است و از مناطق دیگر الگوبرداری نشده است (زیدان، ۱۳۶۹: ۹۵۱). بر خلاف نظر وی «جنسن» در کتاب خود تاریخ هنر، امتزاج هنری این مسجد و حتی ساختمان‌های سراسر شهر را متأثر از هنر بین‌النهرین می‌داند (یاوری، تیر ۱۳۷۹: ۲۵). ارنست کونل معتقد است که مسجد قیروان عیناً از روی نقشه مسجد جامع دمشق ساخته شده است (کونل، ۱۳۶۸: ۱۵). هوگ بر این باور است که معماری مسجد قیروان با گذشت زمان به عنوان الگوی مساجدی قرار گرفت که بعدها در آفریقای شمالی و مغرب اسلامی ساخته شد (هوگ و مارتن، ۱۳۷۵: ۳۶). مثلاً رگه‌داربودن گنبدهای مسجد جامع قیروان، الگویی برای مساجد «قرطبه» در اسپانیای اسلامی (اندلس) شده‌اند. البته باید گفت که رگه‌داربودن گنبدها به دوره رومی‌ها بازمی‌گردد چراکه این ویژگی را سمبلی از سقف آسمان می‌دانستند. این نشانه معمولاً در کلیساها و قصرهای بیزانسی به کار برده شده است (هوگ و مارتن، ۱۳۷۵: ۴۵).

۳.۳. بازپیرایی مسجد قیروان

تجدید بنای مسجد قیروان و توسعه‌ی آن در سال‌های مختلف انجام شده است (ر. ک: گلی زواره‌ای، خرداد ۱۳۹۳: ۴۳):

۱. سال ۶۲ ه. ق/ ۶۸۲ م در دوران یزیدبن معاویه به دست عقبه‌بن غزوان تغییراتی در مسجد انجام شد.
۲. سال ۸۰ ه. ق/ ۶۹۹ م بوسیله حسان‌بن نعمان، کارگزار هشام‌بن عبدالملک، مسجد ترمیم و بازسازی شد. او با احداث ستون‌ها و زیرساخت‌ها بر استحکام بنا افزود.
۳. سال ۱۰۵ ه. ق/ ۷۲۳ م بدستور هشام‌بن عبدالملک توسط بشر بن صفوان، بوستان، گلدسته و آب‌انبار ساخته شد.
۴. سال ۱۵۵ ه. ق/ ۷۷۲ م در زمان حکمرانی یزیدبن حاتم بازسازی شد؛
۵. سال ۲۲۱ ه. ق/ ۸۳۶ م زیاده‌الله، حاکم اغالبه، بخش‌هایی از مسجد را تخریب و علاوه بر توسعه، به بلندتر کردن سقف‌ها اقدام نمود. وی علاوه بر احداث محرابی جدید، گنبد تزئینی مرمرین بر روی محراب قدیم احداث کرد.
۶. سال ۲۴۵ ه. ق/ ۹۸۵ م المعز، خلیفه فاطمی، اصلاحاتی را انجام داد.
۷. سال ۲۴۸ ه. ق/ ۸۶۲ م ابوابراهیم احمدبن محمد اغلبی تزئیناتی در محراب مسجد انجام داد. او منبری برای مسجد ساخت و گنبد را ترمیم کرد.
۸. سال ۲۶۱ ه. ق/ ۸۷۵ م ابراهیم دوم اغلبی گنبد «البهو» و کوشک یا مقصوره‌ای برای زنان بنا کرد.
۹. سال ۴۴۱ ه. ق/ ۱۰۴۹ م معزالدین بن بادیس دستور بازپیرایی مسجد را صادر کرد و از هنر معرق در تزئینات بهره گرفت که هم‌اکنون در محراب مسجد مشاهده می‌شود.
۱۰. سال ۶۳۹ ه. ق/ ۱۲۴۲ م ابوحفص المستنصر بالله، اصلاحاتی را در مسجد انجام داد که کتیبه «الله رجانا» بر سردر مسجد به این اقدامات اشاره دارد. کوشک دیگری نیز بوسیله او ساخته شد که احتمالاً همان مقصوره یا کوشک سلطان است که هم‌اکنون بر جای مانده و به نام او مشهور است.
۱۱. سال ۱۲۴۴ ه. ق/ ۱۸۲۹ م محمدبیک مراد گنبد بالای مدخل رواق را اصلاح کرد.

۴. مناره مسجد قیروان

۴.۱. تعاریف

منار و مناره و مناره در لغت به معنی آتشگاه، علامت راهنمایی، جای نور، چراغدان و علامت راهنمایی است (بندر ریگی، ۱۳۶۴: ۶۱۹). این واژه از زبان تازی گرفته شده و به جای بلندی اطلاق می‌شود که از خشت یا سنگ ساخته شده و در شرق یا شمال مساجد بنا شود و شاید که در گذشته بر آن چراغی می‌افروختند و بدین سبب منار گویند (ر. ک: لغتنامه دهخدا: ذیل مناره).

مأذنه، میذنه و میذنه که از کلمه اذان مشتق شده به معنی مکانی است که از آنجا اذان گفته می‌شود (کرسویل، ذی‌الحجه ۱۳۵۳ق: ۴۳۹).

صومعه در ظاهر نامی است که اعراب به برج‌های زهاد می‌داده‌اند. حتی هنگامی که ولیدبن عبدالملک اموی دستور تخریب کلیسای یوحنا را داده است، راهبی در آن برج معتکف شده بوده و از آنجا خارج نمی‌شده است (همان). «ابن جبیر»، سیاح معروف از «ابوحامد غزالی» و «ابوعبدالله بن سعید» و دیگر افراد که در صومعه‌های این مسجد ساکن بوده‌اند، یاد می‌کند (ابن-جبیر، ۱۳۷۰: ۳۲۸). کرسویل عقیده دارد که همه برج‌ها و مأذنه‌های سوریه تا پیش از سده سیزدهم میلادی چهارگوش بوده‌اند و کاربرد واژه صومعه به مأذنه‌های رفیع و بزرگ اطلاق گردیده است (کرسویل، ذی‌الحجه ۱۳۵۳ق: ۴۳۹). «منصور رجب» در سفرنامه‌اش به تونس و قیروان، زمانی که از مأذنه مسجد قیروان یاد می‌کند می‌گوید که آن در زبان اهالی تونس، صومعه نامیده می‌شود (منصور رجب، ذی‌القعدة ۱۳۸۳ق: ۵۲).

به نظر می‌رسد واژه گلدسته، که اضافه مقلوب دسته گل است، از این جهت بر مناره نهاده‌اند که با باریک‌شدن یا وسعت تنه و داشتن حلقه‌ها و قرنیس‌ها (مقرنس‌ها)ی تزئینی خود، زیبایی خاصی را القا می‌کند که می‌توان آن را در دسته‌های گل، بویژه میخک و نیلوفر احساس نمود (زمانی، ۱۳۵۱، ش ۱۲۱: ۶۹).

۲.۴. معماری مناره مسجد قیروان

مناره مسجد قیروان، کهن‌ترین مناره عظیم در جهان اسلام است. این مناره بر فراز دیواره شمالی ساخته شده است. ارتفاع بنا ۳۱/۵ متر می‌باشد. مأذنه سه طبقه دارد که وسعت آنها همسان نیست. قاعده مناره، از سنگ‌های عظیم هم‌اندازه ساخته شده است. قسمت بالای قاعده نیز تا پایان طبقه اول از سنگ‌های یکدست و منظم بنا شده است. ظاهر امر نشان می‌دهد که طبقات اول و دوم هم‌زمان و طبقه سوم بعدها به مناره منضم شده است (کرسویل، ذی‌الحجه ۱۳۵۳ق: ۴۴۰). یک گنبد بر فراز مناره ساخته شده است. ورودی، نعلی شکل و دارای منافذی برای نور است. صعود به بلندای مناره تنها از داخل و از طریق پلکان مارپیچی میسر می‌باشد. تعداد پله‌ها ۱۲۸ عدد است. به سبب کوتاهی دیوارهای اطراف مناره، عظمت آن بیشتر از حد معمول به نظر می‌رسد. (تصویر شماره ۱۲)

تصویر شماره ۱۲، مناره مسجد قیروان، منبع: اینترنت

۳.۴. خاستگاه مناره مسجد قیروان

تنه منحصر به فرد و مکعب شکل مناره مسجد قیروان شکلی متفاوت با مناره‌های سایر مساجد هم‌عصر خود در کشورهای مختلف دارد. درباره خاستگاه و تأثیر آن از معماری آثار تاریخی، دیدگاه‌های متفاوتی بیان شده است:

الف. «عباس زمانی» آن را شبیه «کعبه زردشت» در «نقش رستم» فارس دانسته که در زمره آتشگاه‌ها به شمار رفته و مربوط به دوره هخامنشی است (زمانی، ۱۳۵۱، ش ۱۲۱: ۶۲ و ۶۸؛ پیرمادیان و کریمی، بهار ۱۳۹۲، ش ۲۱: ۷۵). (تصویر شماره ۱۳) لازم به ذکر است که «ولوی واندنبرگ»، استاد دانشگاه «بروکسل»، کعبه زردشت را آتشگاه قلمداد نموده است (همان: ۶۵). در تأیید این فرضیه می‌توان به مطالب کتاب عثمان کعاک تونسلی با عنوان پیوندهای تاریخی ایران و تونس اشاره کرد (ر.ک: کعاک، ۱۳۵۳: ۴۱-۳۱).

تصویر شماره ۱۳، کعبه زردشت، منبع: اینترنت

ب. نظر دیگر این است که این مناره متأثر از فانوس دریایی فارسی (فار فرانسوی/ فنار ترکی که وارد زبان عربی شده است) می‌باشد. پروفیسور «رابرت هیلن براند» بر این باور است که مناره مسجد قیروان تحت تأثیر فانوس دریایی جزیره «فاروس» اسکندریه ساخته شده است. بر طبق نام آن که جایگاه آتش و نور است، بر فرازش آتش روشن می‌شده است. این کار در ایران و برخی مناطق دیگر کاربرد داشته است. (هیلن براند، تابستان و پائیز ۱۳۷۶: ۴۶۵). فار یا فانوس دریایی اسکندریه مصر در سال ۲۸۳ پیش از میلاد ساخته شده و ۵۶ متر (و به قولی ۱۳۷ متر) ارتفاع داشته است. برج فوق از مرمر سفید ساخته شده و بر فراز آن آتشی از سوختن چوب شعله‌ور بوده است (زمانی، ۱۳۵۱، ش ۱۲۱: ۶۶). این فانوس دریایی سه ردیف داشته و هر ردیف، کوچکتر از ردیف قبلی بوده است. (تصویر شماره ۱۴) فاتحان عرب که لشکرکشی خود را از مصر آغاز کردند، از برج‌های مشهور آنجا الگوبرداری نمودند (هیلن براند، ۱۳۷۷: ۱۷۹-۱۷۸). در تأیید دیدگاه هیلن براند، «آنتونیو فرناند پورتاس» هم مناره مسجد جامع «قرطبه» (کوردوبا) که به دوره عبدالرحمان اول (داخل)، نخستین خلیفه اموی اندلس می‌رسد (تصویر شماره ۱۵) و مناره باشکوه مسجد «جیرالدا» (گیرالدا) در «سویل» (اشبیلیه) اسپانیا (تصویر شماره ۱۶)، که اکنون به کلیسا تبدیل شده و نیز مناره‌های دو مسجد «کتبیه» و «حسن» در مراکش، که سه مورد اخیر مربوط به دوره موحدان می‌باشد، شبیه فانوس دریایی می‌داند (پورتاس، تابستان و پائیز ۱۳۷۶: ۱۲۱). مشابه این دیدگاه توسط هیلن براند مطرح گردیده است. طبق نظر وی ممکن است این بنا از چراغ دریایی رومی واقع در «سلکته» (سولکتوم گذشته)، که بر کناره ساحل کشور تونس قرار گرفته بود، اقتباس شده باشد. از این مناره‌های چهارگوش می‌توان به ۳ نمونه در شهر حلب و یک نمونه در شهر بصره در مسجد «الخدیر» اشاره کرد که ظاهراً در سال ۵۲۸ هجری قمری ساخته شده است (هیلن براند، ۱۳۷۷: ۱۷۹-۱۷۸) حتی مسجد باشکوه «سلطان حسن دوم» که مربوط به دوره معاصر است و بدستور حسن دوم به سال ۱۹۹۳ میلادی در شهر «کازابلانکا»ی مراکش ساخته شده است، از الگوی فانوس‌های دریایی پیروی کرده است. این مسجد که سومین مسجد جهان

بعد از مسجد نبوی و مسجدالحرام می‌باشد دارای مناره‌ای با ارتفاع ۲۱۰ متر است که بلندترین مناره جهان به شمار می‌رود. مناره به شکل فانوس دریایی برکناره اقیانوس اطلس ساخته شده است (نماد مراهش با مناره‌ای به بلندای آسمان، خبرگزاری بین‌المللی قرآن، <https://iqna.ir/fa/news>). (تصویر شماره ۱۷)

تصویر شماره ۱۴، فانوس دریایی اسکندریه، منبع: اینترنت

تصویر شماره ۱۵، مناره مسجد جامع قرطبه، اسپانیا، منبع: اینترنت

تصویر شماره ۱۶، مناره مسجد جیرالد، اشبیلیه (سویل) اسپانیا، منبع: اینترنت

تصویر شماره ۱۷، مسجد حسن دوم، کازابلانکای مراکش، منبع: اینترنت

ج. فرضیه دیگری است که این بنا تحت تأثیر برج‌های کلیساهای سوری (سریانی) که محل نصب ناقوس‌هاست، ساخته شده باشد (هیلن براند، تابستان و پائیز ۱۳۷۶: ۴۶۳). «پاپادوپولو» هم بر این باور است که این مناره‌ها به شکل و سبک قدیمی روم شرقی، مربع شکل بوده و نسبت طول اضلاع با ارتفاع، یک در برابر پنج، بوده است (پاپادوپولو، تابستان و پائیز ۱۳۷۶: ۵۰۵). دکتر «مرزوق» هم بر این عقیده است. او می‌نویسد: درباره مأذنه که کهن‌ترین بخش مسجد قیروان است، قدیمی‌ترین چیزی که به ما رسیده قسمت مربعی شکل آن می‌باشد که در آن هنر معماری اموی نمایان است. معماری مساجد اموی دمشق در صومعه‌ها (مناره‌ها)ی مساجد مغرب و اندلس تأثیر گذاشته است (مرزوق، ۱۳۶۲ق: ۵۳۷). بنابراین مناره مسجد جامع اموی (مسجد یحیی) دمشق که پس از تخریب کلیسا بر خرابه‌های آن ساخته شده است، الگوی مناره قیروان است. تازیان به هنگام بنای مسجد اموی (بلاط الولید) برای ساخت گلدسته‌ها از برج ناقوس‌های آن کلیسا بهره برده و مناره‌ها را به شکل برج مربع رفیع ساخته‌اند. (زمانی، ۱۳۵۱، ش ۱۲۱: ۶۶). (تصویر شماره ۱۸) با مقایسه مناره‌های مساجد، هم‌سبک بودن آنها مشخص می‌شود (همان: ۶۷) کاربرد اصطلاح صومعه برای مناره در قیروان تونس در گذشته و حال و نیز در کشور مراکش دال بر این مدعا است (هیلن براند، تابستان و پائیز ۱۳۷۶: ۴۶۳). کرسویل هم در تأیید این نظر می‌نگارد: چون مناره قیروان به دستور خلیفه

اموی ساخته شده و مقر حکومت خلیفه هم در شام بوده است، بنابراین تاثیر معماری سوری در آن نمایان است (کرسویل، ذی-الحجه ۱۳۵۳ق: ۴۴۱). او ادامه می‌دهد: «عمر بن عبدالعزیز» اموی در «رمله» مآذنه‌ای به شکل چهارگوش بنا می‌کند که تأثیر معماری مسیحیان در بنای برجها را نشان می‌دهد. سپس به معماری کلیساهای «قصرالبنات»، «ام‌السرب»، «سما»، «ام-الرصاص» و «جراده» اشاره می‌کند که دارای برج‌های مربع‌شکل هستند (همان: ۴۴۲).

تصویر شماره ۱۸، مسجد و مناره مسجد اموی دمشق، منبع: اینترنت

«مارمول» یک قرن پس از سقوط غرناطه، به مراکش و فاس رفته و ساختمان‌های آنجا را دیده است. وی می‌نویسد: «شبهاتی که گفته می‌شود میان ساختمان‌های عربی قدیم آفریقا با ساختمان‌های اندلس موجود بوده، برآستی امروزه در بناهای دینی آنجا دیده می‌شود و آن قسمت از بناهای مزبور که به جا مانده، دلیل روشنی بر این مطلب است و این شباهت بیشتر در مناره‌های چهارگوش آن است که ایوانچه و بالکن‌های خارجی و بیرون از بدنه مناره، در آنها نیست. برخی از آنها از دو طبقه یا سه طبقه تشکیل شده که طبقه‌های بالا باریکتر و خطر آن کمتر از طبقات پایین می‌باشد. این مناره‌ها چه از نظر جزئیات ساختمانی و خصوصیات و چه از نظر منظره عمومی و ترکیب با مناره‌های مصر متفاوت است. تمام مناره‌هایی که در آفریقا ساخته شده از قیروان گرفته تا فاس، همه از یک نوع می‌باشند و از آن جمله است مناره‌هایی که در الجزیره و طنجه به طرز قدیم ساخته‌اند و از همین نوع مناره است برج ژیرالده (جیرالده) که در اشبیلیه (سویل) است و یا برج‌های بسیاری که در کلیساهای طلیطله (تولدو) است و اصلاً از آثار اعراب به شمار می‌رود. صرف نظر از مناره‌های ابتکاری آفریقا، میان مساجد قدیم آنجا مانند مسجد قیروان و مساجدی که در مصر و ایران دیده می‌شود، از نظر ساختمان گنبد، اختلاف زیادی وجود دارد زیرا در مساجد آفریقا گنبدها را به شکل رومیان کوتاه و پهن گرفته‌اند و بالای مسجد قیروان نیز پنج گنبد کوتاه و پهن دیده می‌شود. ما اگر بخواهیم از روی این بناهای موجود درباره فن معماری اعراب آفریقا قضاوت کنیم باید بگوییم باستان‌شناسی مراکش،

سایر قسمت‌های آفریقای شمالی، در فن معماری، همچنان تحت تأثیر معماری رومیان بوده و نتوانسته‌اند مانند مصر و اندلس، خود را از زیر بار تقلید آنان خارج سازند.» (گوستاولوبون، ۱۳۵۸: ۶۷۱-۶۷۰)

کرسویل به رغم دیدگاه برخی از افراد که معتقدند که تمامی مناره‌هایی که چندطبقه بوده و دایره‌ای شکل یا چهارگوش و یا هشت‌وجهی هستند، متأثر از فانوس دریایی است، می‌نویسد: نسبت قاعده یا طبقه اول مناره قیروان به ارتفاع مناره که ۵ به ۹ است با نسبت طبقه اول فانوس دریایی به ارتفاع آن که ۵ به ۱۲ است، متفاوت می‌باشد. همچنین شباهت مناره مسجد قیروان به برج‌های کلیساها در سوریه، بیشتر از شباهت آن با فانوس‌های دریایی است (کرسویل، ذی‌الحجه ۱۳۵۳ق: ۴۴۲).

بسیاری از مناره‌های مساجد قدیمی و جدید در قیروان و کشور تونس و حتی قاره آفریقا، ملهم از مناره مسجد قیروان است. مثلاً آرامگاه «ابوزمعه بلوی»، صحابی پیامبر اکرم (ص) که در حدیبیه و بیعت شجره ملازم ایشان بوده است، دارای مناره‌ای شبیه مسجد قیروان است. این مناره یا صومعه به سال ۱۰۹۲ ه. ق ساخته شده است (منصور رجب، ذی‌القعدة ۱۳۸۳ق:

۵۲). (تصویر شماره ۱۹)

تصویر شماره ۱۹، قیروان، آرامگاه ابوزمعه بلوی، منبع: اینترنت

۴.۴. بازسازی مناره مسجد قیروان

مناره مسجد قیروان در سال‌های ۱۰۵ ه. ق / ۷۲۴ م در زمان هشام بن عبدالملک (هوگ و مارتن، ۱۳۷۵: ۳۶)، ۲۲۱ ه. ق / ۸۳۶ م، ۲۴۲ ه. ق / ۸۵۶ م و ۱۳۸۲ ه. ق / ۱۹۶۲ م بازسازی شده است (اینترنت).

نتیجه‌گیری

۱. معماری مسجد جامع قیروان متأثر از معماری رومیان در سوریه می‌باشد.
۲. سبک بنای مسجد قیروان در ساخت مساجد اندلس تأثیر گذاشته است. مثلاً گنبد‌های شیاردار این مسجد در مساجد اندلس نمود یافته است.

۱. محمدبک بیرم، ابوزمعه دیلمی ذکر کرده است (ر.ک: بیرم، شوال ۱۳۱۴ق: ۳۴۵).

۳. مسجد قیروان پس از گذشت قرن‌ها معماری و شکل گذشته خویش را همچنان حفظ کرده است.
۴. هرچند برای خاستگاه معماری مناره مسجد قیروان (عقبه بن نافع)، دیدگاه‌های گوناگونی مطرح است همچون فار یا فانوس - های دریایی حاشیه دریای مدیترانه از قبیل فانوس اسکندریه و نیز آتشیگاه‌های ایرانی اما باید گفت که در اصل خاستگاه مناره به سوریه و بیشتر به دوره خلافت امویان بازمی‌گردد و بازآفرینی آن مناره‌ها هم از برج‌های چهارگوش کلیساهای دمشق بوده و به نظر می‌رسد که هنر و معماری آنها هم متأثر از بتکده‌های دمشق پیش از سیطره مسیحیت بوده است.
۵. بسیاری از آثار مذهبی ساخته شده همچون مسجد و آرامگاه در گذشته و به دوران معاصر در کشور تونس و مغرب از هنر و معماری مسجد و مناره قیروان تأسی کرده‌اند.

منابع

- ابن جبیر، محمد بن احمد (۱۳۷۰)، *سفرنامه ابن جبیر*، ترجمه پرویز اتابکی، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ اول.
- امیرشاهی، ذوالفقار (۱۳۷۳)، *تونس*، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ اول.
- ببرم، محمد بک، *مدینه القیروان، المقتطف*، المجلد ۲۱، الجزء ۴، آوریل ۱۸۹۷م / شوال ۱۳۱۴ق، صص ۲۴۶-۲۴۱.
- بندریگی، محمد (۱۳۶۴)، *فرهنگ جدید عربی - فارسی*، تهران: انتشارات اسلامی، چاپ چهارم.
- پاپادوپولو، الکساندر، *مساجد نخستین در اسلام*، ترجمه سید ضیاءالدین دهشیری، هنر، ش ۳۳، تابستان و پاییز ۱۳۷۶، صص ۴۹۰-۵۳۳.
- پورتاس، آنتونیو فرناند، *مساجد اسپانیا و شمال آفریقا*، ترجمه مصطفی کیانی، هنر، ش ۳۳، تابستان و پاییز ۱۳۷۶، صص ۹۸-۱۲۳.
- پیرمردیان، مصطفی و زینب کریمی، *درآمدی بر هنر و معماری مساجد عصر امویان*، پژوهش‌های علوم انسانی دانشگاه اصفهان، ش ۲۱، سال ۴، بهار ۱۳۹۲، صص ۸۴-۶۹.
- الحسنی، جعفر، *قبه جامع القیروان الکبیر و سقوفه (للسید جورج ماسه)*، مجله المجمع اللغه العربیه بدمشق، المجلد السابع، عدد ۱، رجب ۱۳۴۵ق، صص ۴۵-۴۴.
- دهخدا، علی اکبر (بی تا)، *لغت‌نامه*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دیمانند، س. م (۱۳۶۵)، *راهنمای صنایع اسلامی*، ترجمه عبدالله فریار، تهران: انتشارات اسلامی، چاپ دوم.
- زمانی، عباس، *طرح اربسک و اسلیمی در آثار تاریخی اسلامی ایران*، هنر و مردم، ش ۱۲۶، فروردین ۱۳۵۲، صص ۳۴-۱۷.
- -----، *منار و مناره تزئینی در آثار تاریخی اسلامی ایران*، هنر و مردم، ش ۱۲۱، آبان ۱۳۵۱، صص ۷۲-۶۲.

- زیدان، جرجی (۱۳۶۹)، *تاریخ تمدن اسلام*، ترجمه علی جواهر کلام، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- طراد القيروانی، محمد، *تاریخ تأسیس القيروان و سورها الى اليوم*، الزيتونیه، المجلد الخامس، الجزء ۱ و ۲، محرم و صفر ۱۳۶۱ هـ.ق، صص ۲۱-۱۹.
- العمید، طاهر مظفر، *تأسیس مدینه قیروان*، مجله کلبه الآداب جامعه بغداد، العدد ۲۱، ۱۹۷۷ م، صص ۳۵۲-۳۳۷.
- کرسویل، الکبتن، *تاریخ المأذن و المأذنه القیروان*، ترجمه محمد رجب، المقتطف، ج ۸۶، الجزء ۴، ۲۷ ذی الحجه ۱۳۵۳، صص ۴۳۸-۴۴۲.
- کعاک، عثمان، *پیوندهای تاریخی ایران و تونس*، ترجمه حسین خدیوچم، هنر و مردم، ش ۱۳۸، فروردین ۱۳۵۳، صص ۴۱-۳۱.
- کونل، ارنست (۱۳۶۸)، *هنر اسلامی*، ترجمه هوشنگ طاهری، مشهد: انتشارات توس، چاپ سوم.
- گلی زواره‌ای، غلامرضا، تونس، شمالی‌ترین کشور آفریقایی، درس‌های از مکتب اسلام، ش ۶۳۷، خرداد ۱۳۹۳، صص ۴۵-۳۸.
- لوبون، گوستاو (۱۳۵۸) *تمدن اسلام و عرب*، ترجمه سید هاشم حسینی، تهران: انتشارات اسلامی، چاپ سوم.
- لی کرافت، هلن و ریچارد (۱۳۷۶)، *نخستین بناهای اسلامی*، ترجمه علی خاکبازان، تهران: انتشارات کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، چاپ اول.
- مرزوق، محمد عبدالعزیز، *الفن الاسلامی فی تونس*، الهلال، الجزء ۴، ۲ شوال ۱۳۶۲ ق، صص ۵۳۹-۵۳۶ و ۵۹۱-۵۹۰.
- منصور رجب، *رحلتی الی تونس یوم القیروان*، منبر الاسلام، ش ۱۱، سال ۲۱، ذی القعدة ۱۳۸۳، صص ۵۷-۵۱.
- مونس، حسین (۱۳۹۰)، *تاریخ و تمدن مغرب*، ترجمه حمیدرضا شیخی، تهران: انتشارات سمت، چاپ دوم.
- نجوی عثمان (۲۰۰۰ م)، *مساجد القیروان*، دمشق: دار عکرمة.
- نماد مراکش با مناره‌ای به بلندای آسمان، خبرگزاری بین المللی قرآن، <https://iqna.ir/fa/news>
- هوگ. ج و هانری مارتن (۱۳۷۵)، *سبک‌شناسی هنر معماری در سرزمین های اسلامی*، ترجمه پرویز ورجاوند، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم.
- هیلن براند، رابرت، *پیدایش مساجد سرزمین‌های اسلامی در سده‌های نخستین*، ترجمه بهاره کیانی، هنر، ش ۳۳، تابستان و پاییز ۱۳۷۶، صص ۴۷۹-۴۴۶.
- ----- (۱۳۷۷)، *معماری اسلامی*، ترجمه ایرج اعتصام، تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری، چاپ اول.
- یاقوت حموی، شهاب‌الدین ابی عبدالله (بی تا)، *معجم البلدان*، بیروت: دارالفکر.
- یآوری، حسین، *نگرشی بر هنر ایران و جهان*، کتاب ماه هنر، ش ۲۲، تیر ۱۳۷۹، صص ۲۸-۲۰.